

Dergi ana sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed>

Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Özbozdağ, G. & Öz, A. K. (2020). Aziziye (Karamaka) Köyü Meryem Ana Kilisesi: Mimari Özellikleri, Tarihsel-Kültürel Sürekliliği ve Koruma Yaklaşımları. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(72), 91-110. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1732615>

AZİZİYE (KARAMAKA) KÖYÜ MERYEM ANA KİLİSESİ: MİMARİ ÖZELLİKLERİ, TARİHSEL-KÜLTÜREL SÜREKLİLİĞİ VE KORUMA YAKLAŞIMLARI

Günsu ÖZBOZDAĞ^{1*}, Ali Kazım ÖZ²

¹ Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, gunsu.ozbozdog@ogr.deu.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0006-4181-6681>

² Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ali.oz@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3005-323X>

Öz

Marmaris Bozburun Yarımadası'nın Söğüt Köyü sınırları içerisinde yer alan ve Osmanlı Dönemi'nde Rum nüfusun yaşadığı bilinen Aziziye (Karamaka) Köyü, yarımada'nın kırsal mimari mirasını yansıtan en önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Yarımada'nın güneybatı ucuna, denize hâkim bir yamaca inşa edilmiş olan Meryem Ana Kilisesi ise Aziziye (Karamaka) Köyü'nün en önemli yapısıdır. Doğal çevresiyle bütünleşmiş olan yapının konumu; topografik, dini, sosyal ve ekonomik faktörlere bağlı olarak şekillenmiştir. Her ne kadar mübadele öncesi Anadolu Ortodoks toplumu tarafından ibadet amacıyla inşa edilmiş bir yapı olsa da, kırsal Bizans kiliseleriyle benzerlikler taşıyan bir plan kurgusuna sahiptir. Ayrıca devşirme malzeme kullanımı ve inşa teknikleri açısından da dikkat çekicidir. Bu çalışma, söz konusu özgün yapının mimari özelliklerini belgelemeyi ve bölgedeki kiliselerin kültürel sürekliliğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte, yapı ve çevresinde gözlemlenen fiziksel bozulmalar değerlendirilerek bütüncül bir koruma yaklaşımı çerçevesinde çözüm önerileri sunulmuştur. Sonuç olarak, bu çalışmada kilisenin mimari sürekliliğine ve sürdürülebilir koruma potansiyeline odaklanılarak, çok katmanlı kültürel yapısına dikkat çekilmiştir.

Anahtar kelimeler: Aziziye (Karamaka) Köyü, Meryem Ana Kilisesi, Kırsal Kilise Mimaris, Kültürel Süreklilik, Bütüncül Koruma Yaklaşımları.

THE CHURCH OF THE VIRGIN MARY IN AZİZİYE (KARAMAKA) VILLAGE: ARCHITECTURAL FEATURES, HISTORICAL-CULTURAL CONTINUITY AND CONSERVATION APPROACHES

Abstract

Aziziye (formerly Karamaka) Village located within the boundaries of Söğüt Village on the Bozburun Peninsula of Marmaris, is one of the most important rural settlements reflecting the architectural heritage of the region. The Church of the Virgin Mary, built on a slope overlooking the sea at the southwestern tip of the peninsula, stands out as the most significant structure of the village. Harmoniously integrated with its natural surroundings, the church's location was shaped by topographical, religious, social, and even economic factors. Although it was constructed as a place of worship by the local Greek Orthodox community prior to the population exchange, it exhibits a layout that resembles rural Byzantine churches. Additionally, the building is noteworthy for its use of spolia and construction techniques. This study aims to document the architectural features of this unique structure and to highlight its cultural continuity. Furthermore, physical deteriorations observed in and around the structure are evaluated, and solution proposals are presented within a framework of holistic conservation approaches. In conclusion, this study focuses on the architectural continuity and sustainable conservation potential of the church, drawing attention to its multi-layered cultural structure.

Keywords: Aziziye (Karamaka) Village, Church of the Virgin Mary, Rural Church Architecture, Cultural Continuity, Holistic Conservation Approaches.

* Sorumlu Yazar: Günsu ÖZBOZDAĞ (gunsu.ozbozdog@ogr.deu.edu.tr)

1. GİRİŞ

Muğla'nın Bozburun Yarımadası, antik dönemden günümüze farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış, kültürel açıdan zengin bir topografyaya sahiptir. Bu tarihsel katmanlaşmanın izlerini taşıyan yarımadanın güneybatısında, Söğüt Köyü sınırları içerisinde yer alan Aziziye Köyü (eski adıyla Karamaka), hem doğal peyzajı hem de sahip olduğu kültürel miras değerleriyle öne çıkan kırsal bir yerleşimdir. Osmanlı Dönemi'nde Rum Ortodoks nüfusun yaşadığı bilinen köyün en dikkat çekici yapılarından biri, yerleşimin dışında konumlanan Meryem Ana Kilisesi'dir. Kaderine terk edilmiş olmasına rağmen, tarihî, mimarî ve kültürel nitelikleriyle önemli bir belge niteliği taşımakta ve geleneksel kırsal mimari dokusunu büyük ölçüde korumaktadır.

19. yüzyılda bir ibadet mekânı olarak inşa edildiği düşünülen kilise, plan kurgusu, malzeme kullanımı ve mekânsal organizasyonu açısından kırsal Bizans kiliseleriyle benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, yapının yalnızca mimari açıdan değil, aynı zamanda kültürel bir süreklilik bağlamında da ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın temelini de oluşturan bu bütüncül bakış açısıyla değerlendirildiğinde, kilisenin denize hâkim bir yamaca yerleştirilmiş olması, konumlandırma topografik, sosyal ve sembolik unsurların birlikte etkili olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda çalışma, Meryem Ana Kilisesi'nin tarihsel arka planını, mimari özelliklerini ve yerel hafızadaki yerini ele almakta; yapının günümüzde karşı karşıya olduğu fiziksel ve sosyal tehditleri irdelemekte ve yalnızca fiziksel korumaya değil, sosyo-kültürel yaşamışlıkları da kapsayan bütüncül koruma yaklaşımlarına dair öneriler sunmayı amaçlamaktadır.

2. YERLEŞİMİN TARİHSEL SÜREKLİLİĞİ

Batısında Symi (Sömbeki), güneyinde Rhodos (Rodos) adaları, kuzeyinde ise Datça Yarımadası bulunan yerleşim, Ege ile Akdeniz'in kesişim noktasında yer alması nedeniyle tarih boyunca deniz ticareti, inanç güzergâhları ve kültürel etkileşim açısından stratejik önem taşımıştır (Şekil 1). Osmanlı döneminde "Aziziye" adıyla resmî kayıtlara geçen köy (Soyluer, 2006), yerel halk arasında ise "Karamaka" ismiyle anılmıştır; bu isim günümüzde dahi sözlü kültürde yaşamaya devam etmektedir. Yerel yer adıyla ilişkilendirilen bu alanın antik dönem kullanımına dair veriler, özellikle epigrafik bulguların mekânsal dağılımı üzerinden izlenebilmektedir. Nitekim Rhodos Peraia'sı (Karşıyaka'sı) kapsamında yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında, günümüz Aziziye Köyü ile küçük bir liman arasında, Symi Adası'na bakan bir yamaçta konumlanan bazı mezar yazıtları belgelenmiştir (Blümel, 1991: 19). W. Held'in değerlendirmesine göre bu yapı, naiskos tipinde bir mezar anıtı olarak yorumlanmakta ve üzerindeki yazıt MÖ 3. yüzyıla tarihlenmektedir (Held, 2003: 76). Ayrıca kaidenin, terk edilmiş eski Karamaka köyü ile küçük bir liman arasında, bir kilise kalıntısının hemen aşağısında yer aldığı belirtilmiştir (Held, 2003). Bu veriler, günümüzde Aziziye olarak bilinen yerleşimin antik çağlardan itibaren yerleşim ve kült uygulamalarıyla ilişkili bir alan olduğunu (Held, 2010; Zachhuber, 2018) ve söz konusu yerleşimin tarihsel süreklilik gösteren çok katmanlı bir kullanım alanı içinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı döneminde Rum Ortodoks nüfusun yaşadığı bilinen Aziziye'den, özellikle 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Symi Adası'na yönelik bir göç hareketinin yaşandığı çeşitli yazılı kaynaklar ve sözlü tarih görüşmeleri aracılığıyla anlaşılmaktadır (Fraser ve Bean, 1954: 59; Soyluer, 2006). Ancak bu göçlerin, 1923 Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi kapsamında değerlendirilmesi mümkün değildir. Zira Symi Adası, 1912'den itibaren İtalyan işgali altına girmiş ve 1923 Lozan Antlaşması sonrasında İtalya'nın fiilî idaresinde kalmıştır. Dolayısıyla, bu tarihten sonraki göç hareketleri mübadele kapsamı dışında, daha çok yerel ekonomik, sosyal ve idari koşullara bağlı olarak gelişmiştir (Saka, 1974: 46; Turan, 1965: 108-109; Mengeş, 2017: 284). 1930'lu yıllarda, adalarda uygulanan baskıcı İtalyanlaştırma politikaları Rum Ortodoks topluluklar üzerinde ciddi kültürel ve sosyal kısıtlamalara yol açmıştır (Mengeş, 2017). Ancak bu hareketlilik yalnızca baskı koşullarına verilen bir tepkiyle sınırlı kalmamış; 1947 Paris Antlaşması ile On İki Ada'nın Yunanistan'a devredilmesinin ardından da devam etmiştir (Turan, 1965: 119; Saka, 1974: 46). 1912-1947 yılları arasındaki dönemde, adalarda yeniden şekillenen sosyo-politik yapının, bazı kıyı yerleşimleriyle tarihsel ve kültürel bağları bulunan nüfus için göçü teşvik

etmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Aziziye (Karamaka) Köyü gibi yerleşimlerden Symi ve Rodos adalarına yönelik göçler yalnızca zorunlu nedenlerden değil; kültürel süreklilik, ekonomik fırsatlar ve karşı kıyılarda yeniden kurulan dini-toplumsal bağlar doğrultusunda da şekillenmiş olabilir.

Aziziye (Karamaka) Köyü'nün coğrafi izolasyonu, sarp topoğrafyası, içme suyu kaynaklarının sınırlılığı ve tarıma elverişli düz arazilerin yok denecek kadar az olması, yerleşimin sürdürülebilirliğini tarihsel süreçte zorlaştırmıştır. Bu nedenlerle yalnızca adalara değil, daha verimli ve ulaşılabilir iç bölgelere yönelik bir göç olgusunun da yaşandığı düşünülmektedir. Nitekim Bozburun Yarımadası'ndaki mevsimlik yerleşim alanları incelendiğinde (Özberk, 2004: 55), Aziziye yerleşiminin dağlık konumu ve sınırlı ulaşım olanakları nedeniyle sürekli iskâna elverişli olmayan, dönemsel kullanım potansiyeli taşıyan bir kırsal yerleşim olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu nedenler bir arada değerlendirildiğinde, Aziziye Köyü'nden Symi Adası'na ve çevresine gerçekleşen göç, yalnızca zorunlu politik müdahalelerle değil; aynı zamanda bölgesel coğrafya, kültürel süreklilik ve ekonomik zorunluluklarla da şekillenmiş çok katmanlı bir nüfus hareketliliğine işaret etmektedir. Antik Dönem'den itibaren adalar ile Anadolu kıyıları arasında şekillenen karşılıklı etkileşim (Fraser ve Bean, 1954), Menteşe Beyliği ve Osmanlı dönemlerinde de devam etmiştir. Bu durum, Bozburun Yarımadası coğrafyasında tarih boyunca süregelen bir kültürel ve ekonomik sürekliliğin ifadesi olarak kabul edilmelidir (Witteck, 1986: 163, 169).

Şekil 1. Aziziye (Karamaka) Köyü, Meryem Ana Kilisesi ve Çevresindeki Kalıntılar (harita).

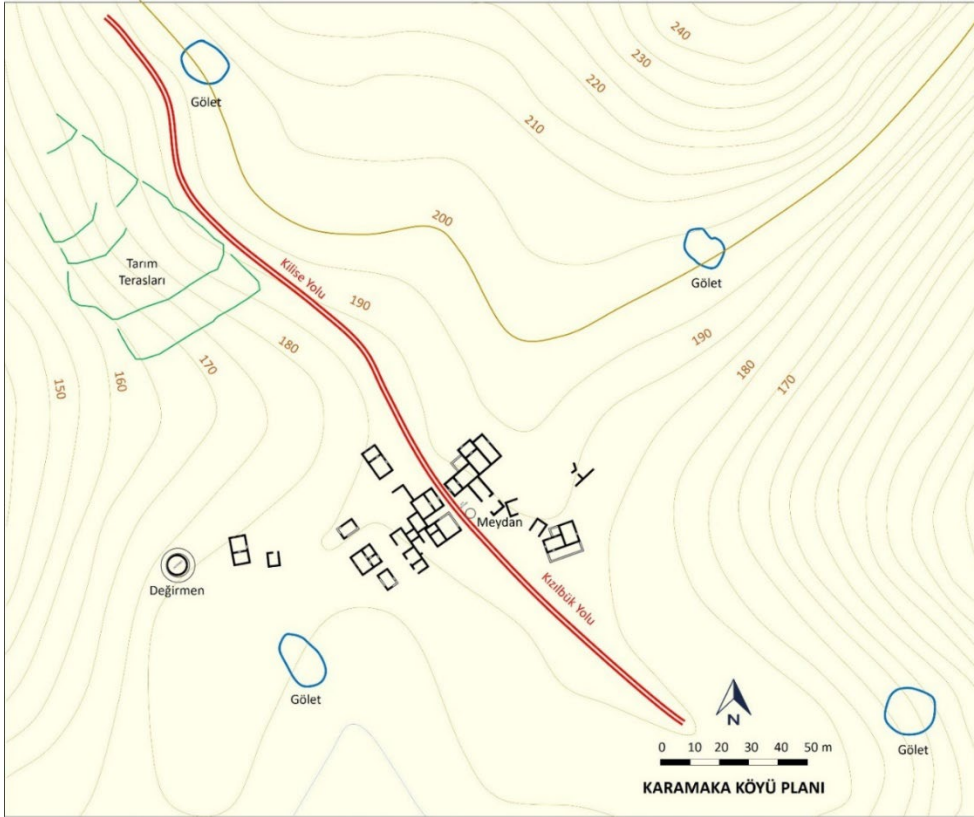

Günümüzde de kırsal karakterini büyük ölçüde korumayı başaran Aziziye Köyü, tarihsel dokusu, özgün yerleşim planı ve doğal çevresiyle Bozburun Yarımadası'nın kırsal peyzajı içinde dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Kayalık yamaçlara uyarlanmış ev kümeleri, dar sokak ağı ve topoğrafyayla bütünleşen yerleşim modeli, mekânsal süreklilik açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Yerleşimin bugünkü yapısı, tarih boyunca gelişen kültürel birikimi ve coğrafi koşulları doğrudan yansıtan, özgün ve korunmaya değer bir miras alanı niteliğindedir.

Yerleşimin yapısal organizasyonuna bakıldığında, su kaynakları, tarıma elverişli alanlar ve kıyı hattına erişim gibi doğal unsurların belirleyici olduğu görülmektedir. Sarnıçlar, yel değirmenleri, göletler ve tarım terasları, köyde Osmanlı döneminde tarım ve hayvancılığa dayalı üretime odaklanan bir yaşam biçiminin sürdürüldüğünü göstermektedir (Şekil 2). Sosyal ve dinsel yaşamın merkezi konumundaki Meryem Ana Kilisesi ise, bu toplumsal yapının dinsel yönünü temsil etmektedir.

Köy ve çevresinde bulunan arkeolojik kalıntılar, bölgedeki yerleşim sürekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle Loryma antik kenti, Kıran Gölü kutsal alanı, Bozukkale ve çevresine yayılmış şapel kalıntıları (Harita 1), bu tarihsel sürekliliğin izlenebileceği başlıca odaklar arasında yer alır. Söz konusu alanlar, Antik Dönemden itibaren inanç, ticaret ve ritüel temelli kullanımlara ev sahipliği yapmış çok işlevli mekânlardır (Kuban ve Saner, 2002: 203–208; Özdaş, vd., 2024; Demirciler, vd., 2022). Bu bağlamda, Aziziye Köyü'ne idari olarak bağlı olmakla birlikte, yerleşim merkezinin dışında ve kıyıya hâkim bir konumda inşa edilen Meryem Ana Kilisesi'nin de benzer bir işlevsel mantıkla tasarlandığı; yalnızca köy halkına değil, çevredeki bölgesel cemaatlere de hitap eden bir ritüel merkezi olduğu değerlendirilmektedir.

Şekil 2. Karamaka Köyü Yerleşim Şeması (çizim).

Aziziye'de gözlemlenen durumun Bozburun Yarımadası genelinde izlenebilen daha geniş bir mekânsal ve kültürel sürekliliğin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Yarımada, köy yerleşimlerinin dışında ve çoğu zaman antik dönem kullanım alanlarının yakınında konumlanan kimi yapıların, geç dönemlerde kilise ya da şapel olarak yeniden işlevlendirildiği bilinmektedir. Bu duruma, Syrna Antik Kenti'nin limanı olarak değerlendirilen Çiftlik Koyu'nun güneyinde yer alan ve Geç Antik Çağ'a tarihlenen Gebe Kilisesi (Gürbüzer, 2024: 520) ile Taşlıca (Fenaket) Köyü sınırları içerisindeki Phoinix Antik Kenti'nde yer alan Kızıl Kilisesi örnek gösterilebilir (Yaman vd., 2021: 187; Yaman vd., 2022). Özellikle Kızıl Kilisesi'nin, daha önce bir Apollon kutsal alanı olarak kullanılmış bir yapı üzerine inşa edilmiş olduğuna işaret eden arkeolojik bulgular, kutsal mekânların işlevsel dönüşüm geçirerek yeni bir dini kimlik kazandığını ve bu alanlarda kültürel sürekliliğin korunduğunu ortaya koymaktadır (Held, 2005: 90). Benzer biçimde, kıyı hattında konumlanan Gebe Kilisesi'nin de antik dönemden itibaren kullanılan bir kutsal peyzajın parçası olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu örnekler, Bozburun Yarımadası'nda farklı dönemlere ait inanç pratiklerinin, mekânsal süreklilik ve dönüşüm üzerinden okunabildiğini göstermektedir.

Öte yandan, Bozburun Yarımadası'nda kıyı hattı boyunca konumlanan dini yapılar, denizle bağlantılı inanç pratiklerinin sürekliliğini ortaya koyan ayrı bir değerlendirme alanı sunmaktadır. Ruggieri'nin Sömbeki Körfezi bağlamında yürüttüğü saha çalışmalarında da belirttiği üzere, yarımada'nın kıyı

kuşağında ve çevredeki adacıklar üzerinde tespit edilen kilise ve şapeller, denizcilik, ticaret ve mevsimsel hareketlilikle ilişkili bir inanç ağı içinde değerlendirilmelidir (Ruggieri, 1989a; 1989b). Karadan erişimi sınırlı koylarda ya da kıyı sistemine bağlı adalar üzerinde konumlanan bu yapılar, Bizans döneminde dini mekânların deniz ulaşımıyla bütünleşmiş biçimde kullanıldığını göstermektedir. Benzer bir inanç sürekliliği, günümüzde Rodos ve çevre adalardan deniz yoluyla Symi Adası'ndaki Panormitis Taxiarchis Mikhael Manastırı'na yılın belirli dönemlerinde gerçekleştirilen kutsal ziyaretlerde de izlenebilmektedir (Fafouti vd., 2023). Bu uygulamalar, deniz temelli hac pratiklerinin tarihsel kökenlerini görünür kılmakta ve kıyı odaklı inanç rotalarının kapsamını anlamaya olanak tanımaktadır. Bu çerçevede, Bozburun Yarımadası'ndaki Meryem Ana Kilisesi'nin konumu ve çevresel bağlamı, Bizans döneminde şekillenen kıyı temelli inanç rotaları içinde değerlendirilmesi gereken önemli bir potansiyel sunmaktadır.

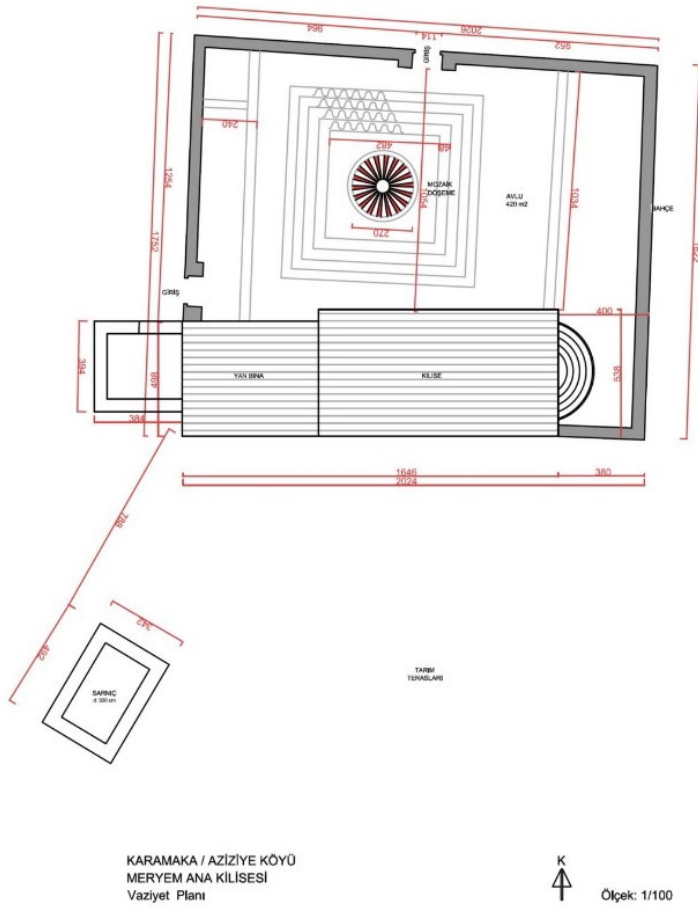
Geleneksel taş işçiliğini yansıtan konutlar, sokak dokusu, avlu düzenlemeleri, teras sistemleri, değirmen yapıları ile şapel ve kilise gibi inanç merkezleri; köyün farklı dönemlerine ait yaşanmışlıkları yansıtan ve kültürel katmanlaşmayı gözler önüne seren mimari bir bütünlük sergilemektedir. Bu yönleriyle Karamaka Köyü, mimari süreklilik ve yerel bellek açısından Bozburun Yarımadası'nın önemli kırsal miras alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, yerleşkeye ilişkin sistematik bir tarihsel örüntünün henüz kurulamamış olması, yarımada özelinde Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerine ait hem somut hem de somut olmayan mirasın gölgede kalmasına neden olmaktadır. Kültürel varlıkları bakımından zengin bir Rum köyü olan Karamaka'da bugüne kadar bilimsel belgeleme ve koruma çalışmalarının yapılmamış olması, kırsal yerleşimin bütüncül yapısını tehdit eden başlıca sorunlardan biri hâline gelmiştir.

3. MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Karamaka Köyü kırsalında yer alan Meryem Ana Kilisesi, kuşkusuz bölgedeki en önemli yapılardan biridir. Denize hâkim bir tepede, Symi Adası'nın hemen karşısında konumlanan kilise, yalnızca dini değil; aynı zamanda sosyal ve ekonomik etkileşimler açısından da denizle ilişkili anlamlı bir konuma sahiptir (Şekil 1). Yerleşim merkezinden uzak ancak hâkim bir noktada yer alması, kilisenin çevredeki yerleşimler, denizciler ve balıkçılar için merkezi bir toplanma alanı olarak kullanıldığını da düşündürmektedir.

Kilise tek mekânlı, dikdörtgen planlıdır; doğusunda bir apsis bulunur (Şekil 3). Dış ölçüleri 11,95 × 5,28 m olan yapı, simetrik ve dengeli bir düzen gösterir. Yapının bahçe duvarlarıyla çevrili avlusuna, kitabesi okunamayan üçgen alınlıklı kapıdan girilir (Şekil 4). Avludaki çakıl taşlarıyla oluşturulmuş mozaik döşemesi ve özgün çatısı gibi detaylar, yapıyı çevredeki diğer kiliselerden ayıran önemli mimari özelliklerdir. Hemen yanında yer alan dikdörtgen planlı müstemilat binası ise yapının işlevsel bir bütünlük içinde tasarlandığını göstermektedir (Şekil 5). Bu tür müstemilat yapıları, ruhban yaşamına dair önemli ipuçları sunar; geçici konaklama, depo ya da kutsal ritüellere hazırlık gibi işlevler üstlenmiş olabilir. Benzer düzenlemelere özellikle kırsal kilise komplekslerinde sıklıkla rastlanmaktadır (Bowes, 2008: 192–196; Akyürek, vd., 2003: 18, 21).

Şekil 3. Meryem Ana Kilise Planı (çizim).

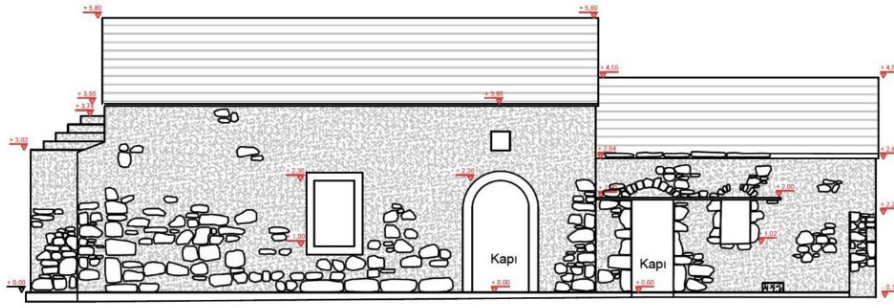
Oldukça işlevsel bir plana sahip olan kilisenin basit ve sade yapısı Geç Bizans ve Erken Osmanlı Dönemi kırsal kiliselerini anımsatmaktadır (Ruggieri, 1989a; Ruggieri, 1989b). Temel malzemenin çevreden toplanmış yerel taşları içermesi ve yığma taş duvarları kırsal ve oldukça fonksiyonel bir kilise izlenimi sunmaktadır (Serin, 2013: 198). Doğal topografyaya ve yerel taş kaynaklarına uygun bir şekilde inşa edilmiş yapının, dönemin kısıtlı ihtiyaçlarına göre şekillendiği söylenebilir. Doğal peyzajla bütünleşmiş ve uyum içinde düzenlenmiş yapının sadece bir kutsal alan değil aynı zamanda köyün sosyal yaşantısı için de önemli bir yapı olduğu tahmin edilmektedir.

Kilise yapısının ön bölümünde, taş duvarlarla çevrili bir avlu (*atrium*) yer almaktadır. Bu alan, muhtemelen sosyal etkinliklerin gerçekleştirildiği, vaftiz törenleri ve kutsal gün kutlamaları gibi ritüel amaçlarla kullanılan bir toplanma mekanı işlevi görmüştür (Akyürek, Tiryaki, Kızılkayak, 2003: 18). Avluya güney yönden giriş sağlayan üçgen alınlıklı kapı açıklığı, düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir (Şekil 6). Üçgen alınlık yüzeyinde görülen aşınmalar, burada geçmişte bir kabartma ya da sembolik bir motifin yer almış olabileceğine işaret etmektedir. Avlu duvarlarının büyük bir kısmı ayakta olsa da bazı kısımlarının çevresel etkilere bağlı olarak yıkıldığı gözlemlenmektedir. Avlu, 1.20-1.50 m yüksekliğinde kuru taş duvarlarla çevrilmiş ve batısında çakıl taşlarından yapılmış mozaikler bulunmaktadır. Bu mozaikler, kilisenin geçmişi hakkında önemli ipuçları sunar ve kilisenin ilk yapım aşamasında döşenmiş olabileceği ya da eski bir yapıya ait olup yeniden kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Avlunun batı kenarındaki erken dönem temel kalıntıları, yeniden kullanım olasılığını daha da güçlendirmektedir.

Şekil 4. Meryem Ana Kilisesi (fotoğraf: Aydın Kakanas, kişisel arşiv).

Şekil 5. Kilise ve müştemilat yapısı (çizim).

MERYEM ANA KİLİSESİ
Kuzey Görünüşü

Ölçek: 1/50

Şekil 6. Kilise avlusu ve mozaikli döşeme alanı (fotoğraf: Aydın Kakanas, kişisel arşiv).

Geç Antik ve Erken Hristiyanlık dönemlerinde kırsal kiliselerde sıklıkla geometrik desenli çakıl mozaiklere yer verilmiştir (Tiryaki, 2016). Bu mozaiklerde, sonsuzluk gibi ilahi kavramları simgeleyen sembolik düzenlemeler öne çıkar. Karamaka Meryem Ana Kilisesi'nin avlusunda yer alan mozaikler de benzer bir anlayışı yansıtır niteliktedir. Mozaik zemin, merkezi bir ışınsal daire motifi ile onu kuşatan geometrik bordürleriyle dikkat çekmektedir (Şekil 3). Özellikle 18 kollu ışın demeti ve bunu saran sarmaşık motifleri, Bozburun Yarımadası'nın kuzeydoğu kıyı hattında, Hisarönü Körfezi içinde yer alan Kamelya (Kameriye) Adası'ndaki kilise avlusundaki örneklerle benzerlik göstermektedir (Ruggieri, 1989a, s. 91). Siyah, beyaz ve kırmızı renkteki çakıl taşlarıyla dikkatlice düzenlenmiş bu mozaik, kilisenin özgün yapım evresine ait olabileceği gibi, yerel ve estetik anlayışın da bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, benzer erken dönem yapılarda gözlemlenen “spolia” (devşirme) kullanımına dair genel eğilimler dikkate alındığında, bu mozaiklerin daha eski bir yapıya ait olabileceği olasılığı da göz ardı edilmemelidir (Ceylan, 2005: 74-84; Erdoğan, Ceylan, 2019: 671).

Mozaiklerin çevresinde saptanan sütun parçaları, avlunun etrafında bir revak düzeninin var olabileceğine ve alanın tören öncesi hazırlık mekânı olarak kullanılmış olabileceğine işaret eder (Şekil 7). Devşirme malzeme ile biçimlenen bu yarı açık düzen, yapının anıtsal etkisini artırmanın yanı sıra, yalnızca yapısal/ekonomik bir çözüm olmaktan çıkar; kültürel hafıza ve süreklilik bağlamında da anlam kazanır (Ousterhout, 2016: 154–160; Sodini, 2002: 129–146). Bozburun Yarımadası'nda sık görülen bu tercih, geçmişle kurulan bilinçli ilişkiye dayanan bir kullanım olarak değerlendirilmelidir (Oğuz-Kırca, 2016; Demirciler, Oğuz-Kırca, 2022). Bu çerçevede Karamaka Meryem Ana Kilisesi avlusu, yalnızca fiziksel bir kullanım alanı değil, önceki dönemlerin ritüel deneyimlerini taşıyan çok katmanlı bir kutsallık kurgusunun da izlerini barındırır.

Avlunun kuzeybatı köşesinde, zemini farklı bir kotta yer alan dikdörtgen planlı yapı, mimari konumu ve biçimi itibarıyla bir vaftiz havuzu (*baptisterion*) işlevi görmüş olabilir (Şekil 6). Erken Hristiyanlık döneminde açık alanda, cemaatin katılımıyla gerçekleştirilen vaftiz törenleri için bu tür özel mekânların inşa edildiği bilinmektedir (Mathews, 1971: 178-179; Uygun-Yazıcı, 2019).

Söz konusu yapının hemen yakınında yer alan bir sarnıç, bu yorumun arkeolojik açıdan da desteklenmesini sağlamaktadır (Şekil 8). Yağmur suyu ya da doğal kaynaklarla beslenen bu sarnıç, vaftiz havuzuna su temini açısından işlevsel bir bütünlük oluşturmuş olabilir. Devşirme taşlarla sınırlandırılmış bu alanın formu, ölçüsü ve avludaki konumu, mimarideki dini tören düzenlemesiyle de uyumludur. Ayrıca çevresinde tespit edilen sütun parçaları, bu yapının geçmişte yarı kapalı bir mimari kurguyla, örneğin bir revak ya da sundurma ile desteklenmiş olabileceğine işaret etmektedir (Şekil 9). Bu durum, alanın yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda törensel ve ritüel işlevli bir anlam taşıdığını göstermektedir (Erdoğan, 2021).

Şekil 7. Kilise avlusundan görünüm.

Şekil 8. Kilise yakınındaki sarnıç yapısı.

Kilise yapısının doğusunda, avludan bir duvarla ayrılmış özel bir bölüm dikkat çekmektedir (Şekil 6). Bu alanın, geçmişte muhtemelen bir mezarlık olarak işlev gördüğü ve özellikle din adamlarının defnedildiği kutsal bir mekân olduğu düşünülmektedir. Kırsal kiliselerde sıklıkla karşılaşılan bu tür uygulamalar, Erken Hristiyanlık döneminde din görevlilerine duyulan saygının yanı sıra, ölüyle kutsal mekân arasındaki bağın sürekliliğini simgeleyen bir gelenek olarak değerlendirilmektedir (Bowes, 2008: 201–209). Alternatif olarak, bu bölümün dönemin ruhani önderlerine ait özel bir bahçe ya da inziva alanı olarak kullanılmış olması da mümkündür. Her iki olasılık da alanın yalnızca fiziksel bir işlev taşımadığını; aynı zamanda sembolik ve törensel anlamlar barındırdığını ortaya koymaktadır (Peschlow, 2015: 463, 466). Nitekim kiliseye yakın konumda ya da ona bitişik olarak inşa edilmiş mezar yapıları, özellikle Dağlık Kilikia ile Lykia bölgelerinde sıkça belgelenmiştir (Uygun-Yazıcı, 2019; Bahargülü, 2015; Aydın, 2019).

Kilisenin en özgün mimari ögesi olan çatı sistemi, tipik Bizans kiliselerinde ya da geç dönem kırsal örneklerinde sıkça görülen yüksek eğimli kiremit ya da tonoz örtülü çatılardan (Akyürek, 2016: 520-534) belirgin biçimde ayrılmaktadır (Şekil 10). Bu yapıda, yerel taş blokların özenle yerleştirilmesiyle oluşturulmuş basamaklı bir çatı kurgusu tercih edilmiştir. Hatta dışarı taşan apsis bölümünü üstünde de basamaklı bir yarım kubbe kullanılmıştır. Kiremit yerine ince yerel taşların kullanıldığı bu sistem, hem su tahliyesine imkân tanıyan işlevsel bir çözüm sunmakta hem de bölgenin kırsal peyzajında antik dönemden günümüze yaygın olarak görülen tarımsal teraslama teknikleriyle biçimsel benzerlikler taşımaktadır (Demirciler, 2014; Oğuz, 2013; Oğuz-Kırca, Demirciler, 2015). Bu benzerlik, yerel inşaat geleneklerinin ve çevresel koşulların yapı tasarımı üzerindeki belirleyici etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle saçak detayı bulunmaması, taş yüzeyin doğrudan yağışa maruz kalacak şekilde düzenlenmesi ve çatının yerel taşlarla sade ancak sağlam bir biçimde örülmesi; yapının suya karşı dayanıklı, malzeme odaklı ve doğal çevreyle uyumlu bir yaklaşımla tasarlandığını göstermektedir.

Şekil 9. Ek yapıyı destekleyen devşirme taş bloklar.

Şekil 10. Kilise çatısının basamaklı detay görüntüsü (fotoğraf: Aydın Kakanas, kişisel arşiv).

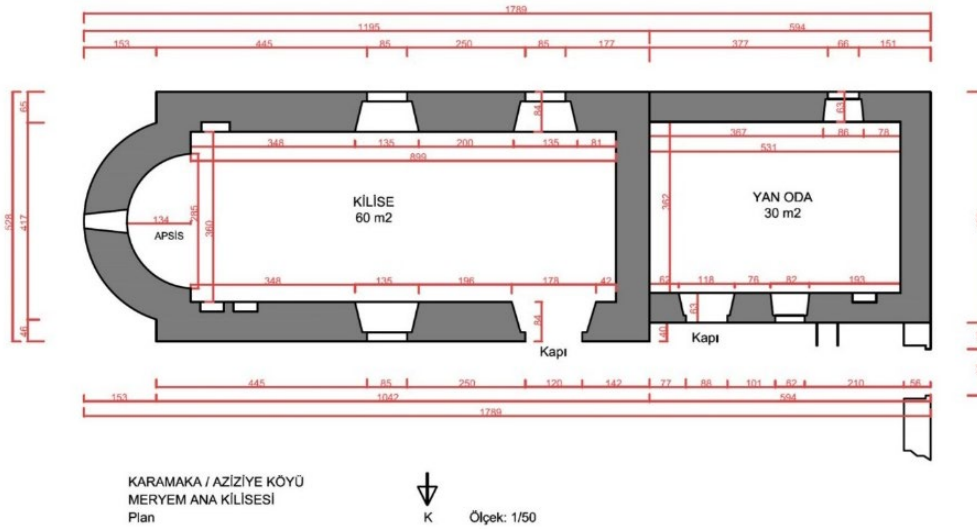
Bu basamaklı çatı sistemi, yalnızca yapısal gerekliliklerin ürünü değil, aynı zamanda bölgesel mimari belleği yansıtan sembolik bir öge olarak da değerlendirilebilir. Karia’da gelişen anıtsal mezar mimarisinin, Pers etkisiyle biçimlenmiş köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin, Halikarnassos’taki Mausoleion, Knidos Aslanlı Mezar Anıtı, Gümüşkesen Anıt Mezarı, Beçin mezar anıtı ve Turgut piramit mezarı gibi örnekler, piramidal ya da basamaklı çatı formlarının bölgesel mimari repertuarda önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Pedersen, 1991; Berns, 2003; Gümüş, 2003; Henry, 2020; Held, 2014). Buna ek olarak, Meryem Ana Kilisesi ile aynı kıyı yerleşim hattı üzerinde yer alan Loryma antik kentinin Kalamaç nekropol alanında W. Held tarafından belgelenen basamaklı elit mezar yapıları, söz konusu biçimsel geleneğin yalnızca genel Karia coğrafyasında değil, yerel ölçekte de süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Held, 2014). Bu bağlamda, Meryem Ana Kilisesi’nin basamaklı çatı sisteminin, çevrede gözlenen anıtsal mezar mimarisiyle kurduğu biçimsel ilişki, bölgesel mimari hafızanın kırsal bir dini yapıya yansımış özgün bir yorumu olarak değerlendirilebilir.

Son yıllarda yürütülen yüzey araştırmaları sırasında, Thysannos antik kenti nekropolünde Roma Dönemi’ne tarihlenen piramidal bir mezar yapısı belgelenmiştir (Özdaş vd., 2020). Topografyaya hâkim konumu ve denizden algılanabilir biçimde yerleştirilmiş olmasıyla dikkat çeken bu yapı, anıtsal mezarların yalnızca gömü işleviyle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda denizden gelen gemiler için görsel

bir işaret ve nirengi noktası olarak kurgulandığını göstermektedir. Benzer bir algısal yerleştirme anlayışının, Karamaka Meryem Ana Kilisesi çevresinde de izlenebildiği düşünülmektedir. Kiliseye ulaşmadan önce, yapının yakınındaki bir vadiye konumlanan ve basamaklı olarak yükselen monolit bloğun, Hellenistik Dönem anıtsal mezar geleneğiyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bloğun, konumu ve biçimi itibarıyla, kilisenin bulunduğu yamacı işaretleyen ara bir odak noktası işlevi gördüğü; böylece antik dönemde kıydan algılanabilirlik üzerine kurulan görsel-stratejik yerleştirme anlayışının, 19. yüzyılda kırsal bir Hristiyan yapısı bağlamında yeniden yorumlandığı ileri sürülebilir.

Kilisenin doğu yönündeki apsis bölümü, yapının ibadet düzenini tanımlayan mekânsal organizasyonun merkezinde yer almaktadır. Yarım daire planlı bu mekân, hem cemaatin yöneldiği eksen tanımlar hem de ritüel uygulamaların gerçekleştiği alan olarak iç mekân kurgusunu biçimlendirir (Harrison 1963; Şekil 11). Apsis, düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olup üzeri aynı taş malzemeye örülmüş bir yarım kubbe ile örtülüdür. Bu yarım kubbenin taş işçiliği, beden duvarlarına kıyasla daha özenli ve dikkatli uygulanmıştır (Şekil 12). Özellikle taşların sıkı birleşimi ve simetrik yerleşimi, apsisin dini önemini yapı tekniğine de yansıdığını ortaya koymaktadır.

Şekil 11. Meryem Ana Kilisesi planı ve apsis yapısı (çizim).

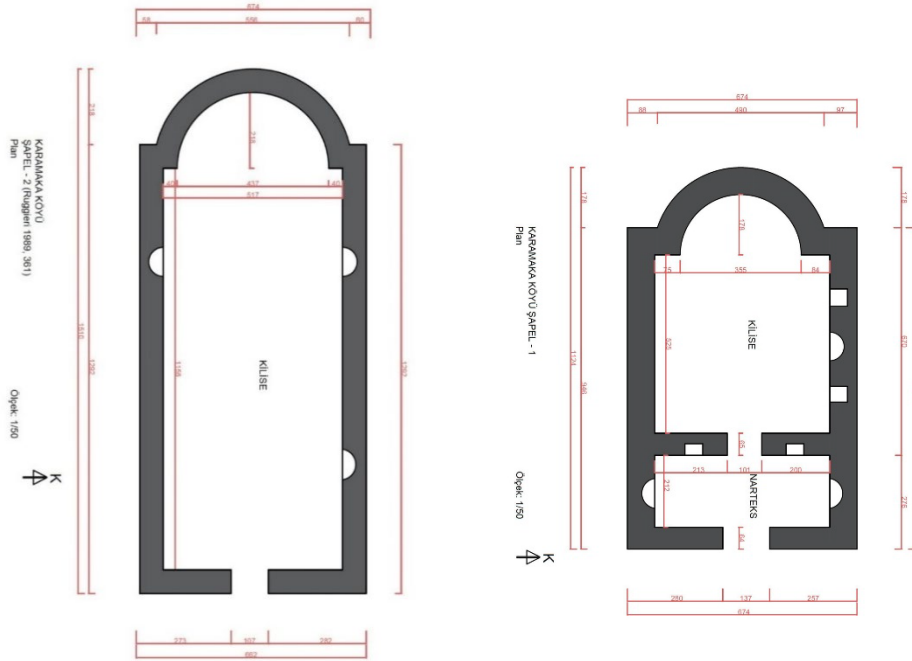
Apsis içinde yer alan kare kesitli taş blok, özgün altar elemanının korunmuş bir parçası olarak değerlendirilebilir (Şekil 12). Bu taş, mekânın tarihsel belleğini yansıtan ender mimari unsurlardan biridir. Ayrıca apsisin naosa göre bir basamak yükseltilmiş olması, kutsal alanla cemaat bölümü arasında sembolik bir hiyerarşi oluşturmaktadır. Bu tür düzenlemeler, Bizans mimarisıyla sınırlı olmayıp Erken Hristiyanlık ve Batı Ortaçağı kiliselerinde de yaygındır (Harrison, 1963: 143; Ceylan, 2005: 74-83; Buchwald, 1999; Mango, 2006: 50; Mathews, 1971).

Şekil 12. Apsis yapısının iç mekândan görünümü.

Apsis duvarının merkezinde yer alan küçük dikdörtgen pencere açıklığı, doğal ışığın kutsal alanı aydınlatmasını sağlamaktadır. Bu tür ışıklandırma tercihleri, sembolik olarak doğudan gelen ilahi ışığın mekâna girmesiyle ilişkilendirilir ve hem Bizans hem de daha erken dönem Hristiyan yapılarında yaygın bir mimari motif olarak yer bulur (Krautheimer, 1986: 63–65; Mathews, 1971; Buchwald, 1999; Khoury ve Riba, 2013: 48).

Mekânsal açıdan Meryem Ana Kilisesi'ndeki apsis, plan tipi ve kütsel sadelik açısından Kıyı Karia Bölgesi'nde gözlemlenen kırsal Bizans kiliseleriyle benzerlik gösterir. Özellikle Ruggieri'nin Symi (Sömbeki) Körfezi çevresinde belgelediği küçük Bizans şapelleri —örneğin Loryma, Tula limanı, Kiseli ve Söğüt adaları ile çevresindeki örnekler— benzer şekilde tek nefli ve tek apsisli düzenlemeleriyle dikkat çeker (Şekil 13). Bu mimari yaklaşım, iç mekânın kutsal bölümünü vurgularken yapının dışarıdan yalın ve kapalı bir hacim olarak algılanmasını da sağlar (Ruggieri, 1989a; Ruggieri, 1989b). Bu tip sade ve işlevsel çözümler, yerel yapım teknikleri ve sınırlı kaynaklar dikkate alındığında Bozburun Yarımadası'ndaki kırsal kilise mimarisinin ortak mirası olarak değerlendirilebilir.

Şekil 13. Aziziye Köyü kuzeyinde Tula limanındaki Bizans Şapelleri (çizim)

İç mekânın kireç sıva ile kaplandığı, ancak sıvanın günümüzde büyük ölçüde döküldüğü görülmektedir (Şekil 12). Duvar yüzeylerinde boya ya da fresk bezemesine dair bulgu saptanmamıştır. Taş yüzeylerin zamanla bozulduğu, bazı blokların yerinden oynadığı ve zemin düzleminin molozlarla dolduğu görülmektedir. Bu durum, yapının uzun süredir kullanım dışı olduğunu ve herhangi bir onarım görmediğini açıkça belgelemektedir. Kilisenin mimari özellikleri değerlendirildiğinde, sade plan şeması, yerel taş malzeme kullanımı, çevresel topografya ile kurduğu uyum ve işlevselliği öne çıkmaktadır. Bu nitelikler, yapının Bizans Dönemi'nin küçük ölçekli kırsal kilise mimarisine benzerlik taşıdığını göstermektedir (Hill, 1996; Ceylan, 2009). Ancak yapım tekniği, taş işçiliği ve mevcut durumda korunmuş mimari detaylar, 18.–19. yüzyıllara uzanan bir kullanım sürecine işaret etmektedir. Bu durum, muhtemelen daha erken dönemlere ait mimari bir geleneğin yerel koşullar ve teknik olanaklar doğrultusunda yeniden yorumlandığını göstermektedir. Basamaklı taş çatı sistemi ise, bölgenin yaygın tarım teraslarıyla bütünleşen çevresel bilinçten beslenmiş ve yapıya hem işlevsel hem de sembolik bir anlam katmıştır. Sonuç olarak Meryem Ana Kilisesi, yalnızca Bizans sonrası kırsal mimari sürekliliğin bir parçası değil, aynı zamanda doğal çevresiyle bütünleşen ve çok katmanlı kültürel birikimi yansıtan özgün bir yapı niteliğindedir.

4. KÜLTÜREL SÜREKLİLİĞİ

Aziziye (Karamaka) Köyü Meryem Ana Kilisesi, bölgesel tarih ve kültürel süreklilikle bütünleşen mimari özellikleriyle öne çıkmaktadır. Symi (Sömbeki) Adası'na bakan hâkim tepedeki konumu sayesinde, tarih boyunca hem dini ritüellerin hem de deniz ticareti ve kıyı yerleşimleriyle kurulan sosyal ilişkilerin odak noktası olmuştur (Şekil 1). Bu yönüyle kilise, yalnızca inanç dünyasına ait bir yapı değil, denizle bağlantılı toplumsal ilişkilerin ve gündelik yaşamın da taşıyıcısıdır. Doğal çevresiyle bütünleşen konumu, topografik, dinî ve toplumsal etkenlerin yanı sıra ekonomik koşulların da belirleyici olduğu çok yönlü bir yerleşim tercihiyle işaret etmektedir.

Kilise, mimari niteliklerinin yanı sıra bölgenin toplumsal ve ritüel hayatında üstlendiği işleve bağlı olarak merkezî bir rol oynamış olmalıdır. Uzun yıllar boyunca köy halkının ayinler, bayramlar ve cemaat buluşmalarını burada gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Kıyıya hâkim, yerleşim merkezinden görece uzak fakat erişilebilir konumu, çevre köylerden dönemsel katılımı yapılan ortak ayinlere elveriş sağlamış

olabilir. Rodos ve Symi ile bilinen tarihsel temasların bu ortaklaşmayı güçlendirmiş olması muhtemeldir (Held, 2019: 191–198). Günümüzde zorlu topoğrafya nedeniyle yapının kullanım dışı kaldığı görülse de, 19. yüzyıla dek çevre halkı için ziyaret ve ritüel uygulamalarının mekânı olduğu düşünülmektedir. Bugün Symi ve Rodos’tan Panormitis Manastırı’na yönelen seferler (Fafouti vd., 2023), adalarla kurulan inanç temelli dolaşımın modern bir karşılığı olarak değerlendirilebilir; Karamaka’daki kilise ise bu zincirin erken halkalarından biri olarak yorumlanabilir.

Karamaka’daki Meryem Ana Kilisesi’nin mimari formu ve kırsal karakteri, Bizans sonrası dönemde de geleneksel yapı tiplerinin ve dinî ritüellerin kırsal topluluklar arasında yaşatılmış olabileceğine işaret etmektedir. Özellikle çevredeki diğer küçük şapellerle benzer plan tipolojisine sahip olması, bölgesel bir dinî mimari geleneğin varlığını düşündürmektedir (Demirciler vd., 2023). Bu süreklilik yalnızca yapısal formlarda değil; kutsal mekânın toplumsal bellekteki yeri ve işlevinde de izlenebilmektedir. Bölgedeki kırsal Bizans kiliseleri ve kıyı şapellerine ilişkin arkeolojik veriler, bu yapıların yerleşim merkezlerinin dışında, ancak stratejik ve sembolik önemi yüksek noktalara konumlandırılmış olabileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle Loryma Körfezi çevresinde Ruggieri’nin 1980’lerde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları, bu alanların dinî niteliklerinin yanı sıra ticaret ve savunma ile ilişkili bir konumlanmaya da işaret etmektedir (Ruggieri, 1989a; 1989b).

Karamaka yerleşiminin kıyı hattındaki Tula Limanı’nda, denize doğrudan inen bir merdivene bağlanan ticari birimlerin çevresinde yer alan küçük şapeller dikkat çeker. Bunlar arasında bulunan bazilikal planlı kilise ise devşirme malzeme kullanımı ve abside gömülü *synthronon* kalıntılarıyla öne çıkmaktadır (Şekil 13; Ruggieri, 1989b: 361). Söz konusu çevre bütün olarak ele alındığında, Geç Bizans evresinde ritüel ile ticari işlevlerin aynı odakta buluşmuş olabileceğine işaret eder. Özetle bu tablo, kıyı hattında şekillenen liman–manastır dokusunun Karamaka kıyılarındaki bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Söğüt Adası’ndaki Bizans şapeli ise Helenistik kalıntılarla iç içe geçmiş olup, adanın tarihsel bir kutsal alan olarak işlevini sürdürdüğünü göstermektedir. Bozukkale sirtlarındaki savunma yapılarının Bizans döneminde (özellikle batı kısmının) yeniden kullanılması da bu alandaki mekânsal sürekliliğin, askeri ve dini işlevlerle paralel ilerlediğini ortaya koymaktadır (Ruggieri, 1989b: 351). Asardibi Limanı ve civarındaki yapı izleri, bu bölgelerin ulaşımı güç olmasına rağmen kontrollü geçiş noktaları olarak işlev gördüğünü ve iç kısımlardaki yerleşimlerle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır (Ruggieri, 1989b: 358–359). Tüm bu yapılar, genellikle hâkim yamaçlar veya kıyı girintileri üzerine konumlandırılarak hem görsel hâkimiyet sağlamış hem de denizle kurulan sembolik bağı pekiştiren unsurlar olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda, Meryem Ana Kilisesi de Symi Adası’na bakan yüksek konumuyla, bu geleneğin hem mimari hem de inanç coğrafyası açısından önemli bir halkasını temsil etmektedir.

Bozburun Yarımadası çevresindeki halk inançlarına dair izler, bölgedeki dini mimarinin mekânsal sürekliliğiyle birlikte değerlendirildiğinde, kültürel devamlılık açısından dikkate değer örnekler sunmaktadır. Yerel halk arasında “Gebekse” veya “Gebe Kilisesi” olarak bilinen yapı, Bozburun Yarımadası’nın güneydoğu kıyısında, Çiftlik Koyu ile Akıyar Burnu arasında izole bir konumda yer almakta ve yalnızca deniz yoluyla erişilebilmektedir. Yapı çevresinde Bizans dönemine tarihlenen apsizli bir hacim, çokgen planlı salon, teras düzeninde sıralanmış mekânlar, birden fazla sarnıç ve sağlam duvar örgüsüne sahip yapı kalıntıları gözlemlenmektedir. Ruggieri’ye (1989b: 365) göre bu yerleşim, kıyıya hâkim konumu sayesinde yalnızca bir ibadet alanı değil, aynı zamanda bir *emporio bizantino*—yani Bizans dönemi ticaret ve dolaşım ağıyla ilişkili bir kıyı istasyonu—olarak değerlendirilmelidir. Aynı alanda birden fazla kutsal yapının varlığı, buranın geçmişte hem dinsel ritüeller hem de denizle bağlantılı faaliyetler açısından önemli bir odak olduğunu düşündürmektedir. Günümüzde ise bu alan, çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar tarafından ziyaret edilmekte; yapı çevresinde bez bağlama, mum yakma ve adak adama gibi pratikler sürdürülmektedir. Bu durum, yerleşim geçmişi antik dönemlere uzanan bu kıyı noktasının, farklı inanç sistemleri arasında dönüşerek varlığını sürdürdüğünü ve günümüzde dahi bir “inanç merkezi” niteliğini koruduğunu göstermektedir.

Bozburun Yarımadası çevresindeki dinî yapılar ile halk inançlarına dair güncel uygulamalar, bölgede güçlü bir kültürel ve ritüel sürekliliğe işaret etmektedir. Hisarönü Körfezi'ndeki Kamelya Adası'nda yer alan Bizans kökenli kilise, günümüzde dahi ziyaret edilen nadir örneklerdendir; dilek amacıyla çevredeki zeytin ağaçlarına bez bağlanması ve mum yakılması gibi uygulamalar sürdürülmektedir. Ancak bu ziyaretlerin denetimsiz biçimde gerçekleşmesi, yapının fiziksel bütünlüğü açısından ciddi bir yıpranmaya yol açmıştır. Ruggieri, söz konusu alanı Bizans döneminde keşişlerin yaşadığı bir manastır merkezi olarak tanımlamakta; ada üzerindeki büyük sarnıç, devşirme taş kullanımı ve bazilikal planlı yapıyı bu işlevle ilişkilendirmektedir (Ruggieri, 1989a: 90–91). Kamelya Adası'nın, 19. yüzyılda yarımada ve çevre adalarda yaşayan Rum toplulukları ile balıkçılar ve denizciler için uğrak bir kutsal durak olduğu; denizle ilişkili inanç pratikleri içinde önemli bir ziyaret noktası olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Aynı yarımada'nın güneybatı ucunda yer alan Aziziye (Karamaka) Meryem Ana Kilisesi de benzer biçimde zor erişimli ve hâkim bir yamaç üzerinde konumlanmaktadır. Farklı yönleri bakan bu iki kıyı odağı, benzer topografik tercihler ve kırsal nitelikleriyle, bölgede inanç sürekliliğinin mekâna nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır. Bu süreklilik yalnızca ritüel pratiklerle sınırlı olmayıp, devşirme taş kullanımı ve antik öğelerin yeniden dolaşıma sokulması gibi mimari tercihlerde de izlenebilmektedir. Özellikle sütun gövdeleri ve başlıklar gibi prestijli antik parçaların kullanımı, ekonomik gereklerle sembolik anlamların bir arada değerlendirildiğini; kutsal mekânların antik mirasla bilinçli bir bağ kurarak varlığını sürdürdüğünü düşündürmektedir.

Bozburun Yarımadası'ndaki kırsal dinî yapılar, yalnızca ibadet mekânları değildir; aynı zamanda bölgenin suyla ilişkili ritüellerine dair izler barındıran çok katmanlı mimari örneklerdir. Özellikle kilise ve şapelere bitişik ya da yakın konumlandırılmış sarnıç yapıları, bu kutsal alanlarda suyun hem sembolik hem de işlevsel önemini vurgulamaktadır. Ruggieri'nin Loryma ve çevresinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları, yarımada'nın kıyı şeridi ve adacıklarında yer alan pek çok noktada, dini yapıların çevresine sistematik biçimde yerleştirilmiş sarnıçların varlığını belgelemektedir (Ruggieri, 1989a; 1989b). Bu durum, suyun yalnızca gündelik ihtiyaçlar için değil, aynı zamanda vaftiz, arınma ve törensel temizlik gibi ritüel amaçlarla da kullanıldığını göstermektedir. Aynı mimari geleneğin bir başka örneği, Kiseli Ada'daki büyük sarnıç yapısında görülmektedir. Ada üzerindeki kiliseler, hamam kalıntıları ve devşirme malzeme kullanımıyla birlikte değerlendirildiğinde, bu alanın hem dini hem de sosyal işlevler üstlendiği anlaşılmaktadır (Özdaş vd., 2024: 271–272). Benzer biçimde, Aziziye (Karamaka) Meryem Ana Kilisesi'nin batı yönünde yer alan, devşirme malzeme ile inşa edilmiş bölüm ile ona bitişik sarnıç yapısı, bu kutsal mekânın suyla olan ilişkisini belirginleştirir. Söz konusu sarnıcın, vaftiz öncesi hazırlık veya arınma ritüellerine ev sahipliği yapmış olması muhtemeldir.

Erken Hristiyanlık mimarisinde suyun hem fiziksel hem de sembolik bir arınma aracı olarak taşıdığı önem göz önüne alındığında, kırsal yerleşimlerde sınırlı kaynaklarla inşa edilen bu tür yapılar, ritüel ihtiyaçların karşılanmasında geliştirilen özgün çözümler olarak değerlendirilebilir. Tüm bu örnekler, su ile kutsal alanlar arasında kurulan ilişkinin yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda sembolik bir süreklilik taşıdığını ortaya koymaktadır.

Kırsal kutsal mekânlarda çevresel uyumun önemli bileşenlerinden biri örtü sistemidir; yağışın kontrolü ile yerel malzeme ve işçilik olanakları, çatı formunun biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. Aziziye (Karamaka) Meryem Ana Kilisesi'nin basamaklı (teraslı) çatı düzeni, bu yönüyle yalnızca işlevsel bir örtü çözümü değil, aynı zamanda Bozburun Yarımadası'na özgü mimari belleğin okunabilir bir yansımasıdır. Özellikle yarımada'nın kıyı nekropol alanlarında yaygın biçimde belgelenen basamaklı monolit bloklar, denizle ilişkili anıtsal anlayışın yerel ölçekte nasıl biçimlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Meryem Ana Kilisesi'nin basamaklı çatı silüeti, anıtsal mezar mimarisinden beslenen bu görsel geleneğin, kırsal bir Hristiyan yapısında algısal düzeyde yeniden yorumlanması olarak değerlendirilebilir.

Bu görsel ve simgesel sürekliliğin arka planında, bölgenin üretim peyzajı ve ustalık bilgisi de önemli bir rol oynamış olmalıdır. Bozburun Yarımadası'nda antik dönemden itibaren sürdürülen taş duvarlı tarım terasları, yalnızca toprağın kullanımını ve suyun denetimini sağlamamış; aynı zamanda mimari üretimi biçimlendiren yapıcı bir referans oluşturmuştur. Demirciler (2014), Oğuz-Kırca (2013) ve Held'in

(2005) farklı noktalarda belgelediği bu teras sistemleri, özellikle kıyı eğimleri boyunca yerleşimin ve yapım pratiklerinin peyzajla birlikte kurgulandığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Meryem Ana Kilisesi'nin basamaklı çatı formu, taş ustalarının çevresel gözlemleri ve üretime dayalı yaşam biçiminden beslenen deneyimlerini mimariye aktardıkları bir çözüm olarak da okunabilir. Böylece çatı, teknik bir örtü sisteminin ötesinde; coğrafya, ekonomi ve tarihsel hafızayı bir araya getiren çok katmanlı bir mimari öge niteliği kazanır.

Tüm bu mimari detaylar, yerel malzeme kullanımı ve kültürel sürekliliğin mekân üzerindeki izleri, Meryem Ana Kilisesi'ni Bozburun Yarımadası'nın çok katmanlı tarihi içinde öne çıkan kırsal miras yapılarından biri haline getirmektedir. Bugün ibadet işlevini yitirmiş olsa da, köy halkı tarafından hâlâ "kilise" olarak tanınması ve çevresinin görece korunmuş olması, yapının yerel kültürel kimlik üzerindeki etkisini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle yapı, mekânsal aidiyetin ve toplumsal belleğin önemli bir taşıyıcısıdır. Kilisenin çevresindeki avlu, mozaik zemin, müstemilat ve diğer kalıntılar, geçmişteki gündelik ve kutsal yaşamın izlerini bugüne taşımaktadır. Böylece yapı, yalnızca taş ve harçla örülmüş bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda kırsal mimari sürekliliğin, çok kültürlü sosyal yapının ve denizle bağlantılı dini ritüellerin kesişim noktasında yer alan tarihsel bir miras ve kültürel hafıza simgesi olarak varlığını sürdürmektedir.

5. KORUMA YAKLAŞIMLARI

Meryem Ana Kilisesi, günümüzde aktif kullanılmaması nedeniyle ciddi fiziksel bozulmalarla karşı karşıyadır. İç mekânda kireç esaslı sıvaların büyük ölçüde döküldüğü, taş duvar örgüsünün bazı noktalarda çözüldüğü ve blokların yerinden oynadığı gözlemlenmektedir. Tonoz örtüsündeki çatlaklar yapısal bütünlük açısından risk oluştururken, zemin düzleminde taş ve harç döküntülerinin birikmesi, bakım eksikliğinin en somut göstergelerindendir. Kilisenin en özgün mimari unsurlarından biri olan basamaklı taş çatı da, yer yer bitki örtüsüyle kaplanmış olup doğal etkilere açık durumdadır.

Yapının hem karadan hem de denizden erişimi oldukça sınırlıdır. Karasal ulaşım, yalnızca keçi patikaları ve belirginliği olmayan sarp arazi geçitleriyle sağlanabilmekte; herhangi bir yönlendirme tabelası veya işaret bulunmamaktadır. Bu nedenle yapı, yerel halk arasında dahi sınırlı ölçüde bilinirlik taşımakta ve yalnızca deneyimli yürüyüşçüler tarafından ziyaret edilebilmektedir. Denizden ulaşım ise, kilisenin açık denize bakan rüzgârlı bir burunda konumlanması nedeniyle zordur. Bu mekânsal izolasyon, yapının görünürlüğünü ve korunma önceliğini azaltarak hem fiziksel hem de kültürel açıdan yok olma riskini artırmaktadır.

Bu çerçevede öncelikli koruma ve müdahale yaklaşımları şu şekilde özetlenebilir:

- Mevcut durumun üç boyutlu modelleme, fotogrametri ve detaylı çizimlerle belgelenmesi,
- Statik açıdan risk oluşturan noktalarda taş duvar örgüsünün güçlendirilmesi,
- Çatı yüzeyinde bitki temizliği yapılarak su tahliyesinin sağlanması,
- Mozaik yüzeylerin geçici koruyucu örtülerle dış etkenlerden korunması,
- Mezarlık olduğu düşünülen alanın sınırlandırılarak korunması.

Orta ve uzun vadede ise:

- Kilisenin ve çevresinin kültürel miras envanterine dâhil edilmesi,
- Koruma ve tanıtım süreçlerinde yerel halk, belediyeler, üniversiteler ve ilgili kamu kurumları arasında iş birliği ağlarının oluşturulması,
- Alan çevresine yönlendirme levhaları ve bilgilendirici tabelalar yerleştirilerek ziyaretçilere rehberlik edilmesi,
- Sürdürülebilir ve kontrollü ziyaret için yürüyüş güzergâhlarının belirlenmesi ve zemin iyileştirme çalışmalarının yapılması,

- Bozulmaların takibi amacıyla düzenli belgeleme çalışmalarının sürdürülmesi,
- Kiliseye ilişkin bilimsel yayınların teşvik edilmesi; görsel belgeler, arşiv kaynakları, harita analizleri ve disiplinler arası saha araştırmalarıyla akademik üretimin desteklenmesi gerekmektedir.

Tüm bu yaklaşımlar, yalnızca yapının fiziksel korunmasına değil; aynı zamanda kolektif kültürel bellekteki yerinin pekiştirilmesine de katkı sağlayacaktır. Eşsiz çatı sistemi, topoğrafya ile kurduğu özgün ilişki ve yerel hafızadaki yeriyse Meryem Ana Kilisesi, çok katmanlı bir kırsal miras yapısı olarak korunma bilinciyle ele alınmalıdır. Bu mirasa sahip çıkmak, yalnızca yerel kültürel kimliğin güçlenmesine değil; aynı zamanda akademik bilgi üretimi ve toplumsal farkındalığın artmasına da önemli katkılar sağlayacaktır.

6. SONUÇ

Aziye (Karamaka) Köyü Meryem Ana Kilisesi, mimari özgünlüğü, çok katmanlı kültürel yapısı ve kırsal dokuya uyumlu konumuyla Bozburun Yarımadası'nın en dikkat çekici tarihi yapılarından biridir. Sade plan şeması, devşirme malzeme kullanımı, basamaklı çatı formu ve avlusundaki mozaik döşemesi gibi öğeler; yapının yalnızca teknik ve estetik açıdan değil, aynı zamanda toplumsal ve inançsal bağlamda da derin anlamlar barındırdığını ortaya koymaktadır.

Kilisenin, bölgesel topoğrafya ile kurduğu mekânsal ilişki ve Symi ile çevresindeki adalarla olan tarihsel bağlantıları, onun yalnızca dini değil, aynı zamanda sosyal işlevler üstlenen çok yönlü bir merkez olduğunu göstermektedir. Kıyı şapelleriyle paylaştığı mimari benzerlikler, halk inançlarıyla bütünleşen ritüel alanları ve çevresindeki su yapıları, kutsallık olgusunun kırsal yaşam biçimleriyle nasıl iç içe geçtiğini ve yapının bölgesel inanç coğrafyasında özel bir yer tuttuğunu kanıtlamaktadır.

Bu bağlamda Meryem Ana Kilisesi, yalnızca bir ibadet mekânı değil; geçmişten günümüze uzanan kültürel sürekliliğin, mimari belleğin ve kırsal toplulukların ritüel dünyasının izlerini taşıyan çok katmanlı bir kırsal miras alanıdır. Tüm bu nitelikler, yapının korunmasını olduğu kadar, sistemli biçimde belgelenerek kamusal farkındalığın artırılmasını da gerekli kılmaktadır. Bugüne kadar hakkında herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamış ve yerel düzeyde dahi sınırlı ölçüde bilinen bu kiliseye dikkat çekilmesi amacıyla hazırlanan bu çalışma, yapıya dair bulguların sistematik olarak belgelenmesiyle alandaki ilk kapsamlı akademik katkısı sunmaktadır. Böylelikle araştırma, yalnızca söz konusu yapının tanınırlığını artırmakla kalmayıp, Bozburun Yarımadası'ndaki benzer kırsal dini yapıların araştırılması için de öncü ve teşvik edici bir zemin oluşturmaktadır.

Kırsal miras alanlarının korunması, yalnızca fiziksel yapıların değil; bu yapıların taşıdığı bellek, yaşam biçimleri ve kültürel sürekliliğin de korunmasını gerektirir. Bu çerçevede Meryem Ana Kilisesi, yerel halkın geçmişle kurduğu bağın simgesel bir taşıyıcısı olarak ele alınmalı; sürdürülebilir miras yönetimi ilkeleri doğrultusunda değerlendirilerek gelecek kuşaklara aktarılmalıdır. Bu çalışma ile yapının mimari özellikleri, inanç ve toplumsal bağlam içindeki yeri incelenmiş; aynı zamanda kırsal bir hafıza mekânı olarak taşıdığı potansiyel ortaya konmuştur. Bundan sonraki adımlarda, benzer kırsal yapıların çok disiplinli yöntemlerle belgelenmesi ve bölgesel ölçekte karşılaştırmalı biçimde ele alınması, Bozburun Yarımadası gibi kültürel peyzaj alanlarının daha bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesine olanak tanıyacaktır.

Bozburun Yarımadası'nın en uç noktasında, denizle iç içe geçmiş bu kırsal ibadet mekânı, geçmişin izlerini geleceğe taşıma potansiyeline sahiptir. Yalnızca taşla değil, anlamla örülmüş bir belleği temsil eden Meryem Ana Kilisesi, Symi Panormitis Manastırı örneğinde olduğu gibi, yerel halkın inanç temelli ziyaret gelenekleriyle yeniden bütünleşebilecek niteliktedir. Uygun koruma ve tanıtım stratejileriyle, yalnızca tarihî bir kalıntı olmaktan çıkarak inanç odaklı kırsal rotaların nitelikli bir durağına dönüşebilir. Böylece Bozburun Yarımadası, uluslararası ölçekte tanınan bir kültürel peyzaj alanı olarak konumlanır.

Beyan ve Açıklamalar

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir.
2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akyürek, E. (2016). Likya'da Bizans Dönemi Mimarlığı / Byzantine Architecture in Lycia. İskan, H., & Dündar, E. (Ed.), *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un ülkesi / From Lukka to Lycia: The land of Sarpedon and St. Nicholas*, (ss. 234-520). Yapı Kredi Yayınları.
- Akyürek, E., Tiryaki, A., & Kızılkayak, G. (2003). Antalya'nın Doyran ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı. *Arkeoloji ve Sanat*, 112, 13-26.
- Aydın, A. (2019). Dağlık Kilikia'daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde Kiliselerin Rolü: Seyranlık-Bağlıalan Örneği. *Sanat Tarihi Dergisi*, 28(2), 521-547.
- Bahargülü, N. (2015). *Ovalık Kilikya Bölgesi Kiliseleri (Geç Antik Çağdan Ortaçağ Sonuna Kadar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi.
- Berns, C. (2003). Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien. *Asia Minor Studien* 51. R. Habelt.
- Blümel, W. (1991). *Die Inschriften der rhodischen Peraia* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 38). R. Habelt.
- Bowes, K. (2008). *Private Worship, Public Values and Religious Change in Late Antiquity*. Cambridge University Press.
- Buchwald, H. (1999). *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*. Ashgate Variorum.
- Ceylan, B. (2005). Spolia: Geç Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımları. Özgenel, L. (Ed.), *Eskiçağ'ın mekânları, zamanları, insanları* (ss. 74-84). Homer Kitabevi.
- Ceylan, B. (2009). Kilikya'da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimleri: Kanytellis Örneği. *OLBA*, 17, 45-61.
- Demirciler, V. (2014). *Agricultural Terraces and Farmsteads of Bozburun Peninsula in Antiquity* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Demirciler, V., & Oğuz-Kırca, E. (2022). Phoinix ve Tymnos'un Çiftlik Yapıları Işığında Bozburun Yarımadası Kırsal Yerleşim Düzenlemesi (İ.Ö. 4. Yüzyıl-Geç Antik Çağ). *TroyAcademy*, 7(3), 258-298.
- Demirciler, V., Oğuz-Kırca, E. D., Sarı, Ö., & Bakan, C. (2023). Bozburun Yarımadası'nda Erken Demir Çağı'ndan Geç Antikite'ye Yerleşim Sistemleri ve Tarımsal Organizasyonlar: Arkeolojik Yüzey Araştırması 2022 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 39(3), 483-502.
- Erdoğan, O., & Ceylan Duggan, B. (2019). Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkinci Kullanımları. *Cedrus*, 7, 663-679.
- Fafouti, A. E., Vythoulka, A., Delegou, E. T., Farmakidis, N., Ioannou, M., Perellis, K., Giannikouris, A., Kampanis, N. A., Alexandrakis, G., & Moropoulou, A. (2023). Designing Cultural Routes as a Tool of Responsible Tourism and Sustainable Local Development in Isolated and Less Developed Islands: The Case of Symi Island in Greece. *Land*, 12(8), 1590.
- Fraser, P. M., & Bean, G. E. (1954). *The Rhodian Peraea and Islands*. Oxford University Press.
- Gümüş, Ş. (2003). *Marmaris, Turgut Piramidal Mezarı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Gürbüzer, M. (2024). Amos Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması (final). *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 39, 517-529.
- Harrison, R. M. (1963). Churches and Chapels of Central Lycia. *Anatolian Studies*, 13, 117-151.
- Held, W. (2003). Neue und Revidierte Inschriften aus Loryma und der Karischen Chersones. *Epigraphica Anatolica*, 36, 55-86.

- Held, W. (2005). Loryma ve Karia Chersonesos'unun Yerleşim Sistemi. *OLBA*, 12, 77–100.
- Held, W. (2010). Heiligtümer und Kulte in Loryma. van Bremen, R., & Carbon, J.-M. (Ed.), *Hellenistic Karia: Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford 2006* (pp. 355–377). Ausonius Éditions.
- Held, W. (2014). Hellenistische Grabmonumente der Karischen Chersones. Matthaei, A., & Zimmermann, M. (Ed.), *Stadtkultur im Hellenismus* (pp. 250–267). Philipp von Zabern.
- Held, W. (2019). Die Karische Chersones vom Chalkolithikum bis in die Byzantinische Zeit. Lohmann, H. (Ed.), *Forschungen auf der Karischen Chersones* (Vol. 1, pp. 179–202). Ege Yayınları.
- Henry, O. (2020). *The Carians: From Seafarers to City Builders (The Strata of Caria)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Hill, S. (1996). *The early Byzantine churches of Cilicia and Isauria*. Variorum Ashgate.
- Khoury, W., & Riba, B. (2013). Les églises en monde Syriaque (IV.–VII siècle): Essai de synthèse. Chatonnet, F. B. (Ed.), *Études Syriaques* (pp. 41–84). Geuthner.
- Krautheimer, R. (1986). *Early Christian and Byzantine Architecture* (4th ed.). Yale University Press.
- Kuban, Z., & Saner, T. (2002). Kıran Gölü Kutsal Alanı 2000. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 19(1), 283–288.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (M. Kadiroğlu, Trans.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. The Pennsylvania State University Press.
- Mengeş, Y. (2017). İkinci Dünya Savaşı'nda Menteşe (Rodos, 12 Ada ve Meis) Adaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 37, 279–318.
- Oğuz, E. D. (2013). *The Rural Settlement Pattern in Bozburun Peninsula During Classical and Hellenistic Periods* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Oğuz-Kırca, E. D., & Demirciler, V. (2015). Antik Dünyada Kırsal Ekonomi: Karia Khersonesosu'ndan Yeni Kanıtlar. *Anatolia*, 41, 51–76.
- Oğuz-Kırca, E. D. (2016). Karya Khersonesosu'nda Taş İşçiliği. Ayter, P., & Demirci, Ş. (Ed.), *Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar* (ss. 130–137). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ousterhout, R. G. (2016). *Bizans'ın Yapı Ustaları* (F. Yavuz, Trans.). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Özberk, B. (2004). *The Evolution and Evaluation of Fenaket Megaroid Dwellings: A Seasonal Hamlet in Western Bozburun Peninsula* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Özdaş, H., Kızıldağ, N., & Held, W. (2020). Survey of the Coasts of the Karian Chersonesos. The Coastal Necropolis of Thyssanous. *Skyllis*, 20, 108–118.
- Özdaş, H., Kızıldağ, N., Held, W., & Harmandar, S. (2024). Ege Bölgesi Kıyıları Sualtı Araştırmaları, 2022 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 39(2), 267–283.
- Pedersen, P. (1991). The Maussolleion Terrace and Accessory Structures. Jeppesen, K. (Ed.), *The Maussolleion at Halikarnassos* (Vol. 5, pp. 93–108). Aarhus University Press.
- Peschlow, U. (2015). The Cemetery Church at the Tepecik Necropolis of Patara: A Preliminary Report. Işkan, H., & Işık, F. (Ed.), *Patara VII.1 / Kum'dan kente: Patara kazılarının 25 yılı / From sand into a city: 25 years of Patara excavations* (pp. 463–473). Ege Yayınları.
- Ruggieri, V. (1989a). Rilievi di Architettura Bizantina nel Golfo di Simi. I Parte. *Orientalia Christiana Periodica*, 55, 75–100.
- Ruggieri, V. (1989b). Rilievi di Architettura Bizantina nel Golfo di Simi. II Parte. *Orientalia Christiana Periodica*, 55, 345–373.
- Saka, M. (1974). *Ege Denizi'nde Türk Hakları*. Hareket Yayınları.
- Serin, U. (2013). Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri Üzerine Bazı Gözlemler. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 30(1), 191–211.

- Sodini, J.-P. (2002). Marble and Stoneworking in Byzantium, 7th to 15th Centuries. Laiou, A. E. (Ed.), *The economic history of Byzantium: From the seventh through the fifteenth century* (pp. 129–146). Dumbarton Oaks.
- Soyluer, S. (2006). XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı'nın İdari ve Nüfus Yapısı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13, 109–135.
- Tiryaki, A. (2016). Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nin Geometrik Desenli Taban Mozaikleri. *OLBA*, 24, 505–534.
- Turan, Ş. (1965). Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı. *Belleten*, 29(113), 75–104.
- Uygun-Yazıcı, S. (2019). *Anadolu'da Erken Hristiyanlık Dönemi Vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi.
- Witteck, P. (1986). *Menteşe Beyliği: 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik* (O. Ş. Gökyay, Trans.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yaman, A., Konuk, K., Doğan, T., & Sitz, A. M. (2022). Preliminary Report on the 2021 Fieldwork at Phoenix. *Anatolia Antiqua*, 30, 187–203.
- Yaman, A., & Sitz, A. M. (2023). Preliminary Report on the 2022 Fieldwork at Phoenix. *Anatolia Antiqua*, 31, 277–297.
- Zachhuber, J. (2018). *Religious Life in Classical and Hellenistic Rhodes: Cultic Activity, Identity, and Organisation* (Doctoral Dissertation), University of Oxford.